

EN SØHELT I STEN

EN SØHELT I STEN

Omkring Niels Juel og hans gravmonument i Holmens Kirke

Redigeret af Birgitte Bøggild Johannsen

© Forfatterne og Syddansk Universitetsforlag 2015

Omslag og layout: Rikke Kvisgaard Laursen
Trykt af Specialtrykkeriet Viborg A/S
Udgivet af Syddansk Universitetsforlag

ISBN 978 87 7674 931 6

Omslagsbilleder: Portræt af Niels Juel. Detalje af epitafium i Holmens Kirke. Foto: Roberto Fortuna (forside).
Den store Køge Bugt-medalje: Foto: John Lee (bagside).
EN SØHELT I STEN. Omkring Niels Juel og hans gravmonument i Holmens Kirke er udgivet med støtte fra Augustinus Fonden.

Papir: Artic Silk 115 g.
Sat med Adobe Garamond Pro.

TAK:

Følgende har ydet værdifuld bistand ved bogens tilblivelse i forbindelse med billedredaktion, korrektur, udarbejdelse af indeks, tegnearbejde, arkivundersøgelser, fotografering og oversættelse af latinske indskrifter:

Line Bonde
Cecilie Bønnelycke
Anders C. Christensen
Kristoffer Edelgaard Christensen
Bjørn Westerbeek Dahl
Roberto Fortuna
John Lee
Peter Zeeberg

Samtidig ønsker forfatterne at rette en varm tak til personalet ved Holmens Kirke for stor hjælpsomhed i forbindelse med løbende undersøgelser, ligesom lensbaron, kammerherre Niels Juel-Brockdorff og medarbejderne på Valdemars Slot takkes for udlån af udvalgte arkivalier og for tilladelse til affotografering af forskellige genstande på slottet. Endvidere har Susanne Gottlieb medvirket ved transskription af epitafiets indskrifter.

I forbindelse med bogens illustrationer hidrører fotografier, hvor intet andet er angivet, fra det pågældende museum, bibliotek eller arkiv.

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller anden mangfoldiggørelse af denne bog er kun tilladt med forlagets tilladelse eller ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indholdsfortegnelse

Forord	7
Indledning	8
1. MANDEN	10
a. Admiral og administrator	13
b. I hjemlig havn: Boliger, billeder og privat kunstforbrug	31
c. Den sidste sejlads: Niels Juels død og begravelse	63
2. MEDALJERNE	85
Køge Bugt-medaljerne, portrætmedaljerne og andre samtidige medaljer med tilknytning til Niels Juel	
Indledning	87
a. Køge Bugt-medaljerne	89
b. To samtidige Niels Juel-portrætmedaljer	98
c. Andre medaljer med tilknytning til Niels Juel	103
d. Sammenfatning	113
3. MONUMENTET	115
a. Niels Juel og Holmens Kirke	117
b. Gravkapperne	123
c. Epitafiet	135
d. Kisterne, fanerne og gravgitteret	173
e. Epitafiets og gravkappellets restaureringer	182
4. MINDET	195
Niels Juels eftermæle	197
Appendiks: Indskrifterne	211
Bibliografi	215
Indeks over personnavne	223
Om forfatterne	229

Forord

I sommeren 2012 afsluttede Nationalmuseets Bevaringsafdeling en påkrævet restaurering af Niels Juels epitafium i Holmens Kirke. Det prægtige monument, som igennem 300 år havde udgjort det dominerende *point-de-vue* for enden af kirkens lange gravkapel, var naturligt nok blevet mærket af tidens tand. Det gjaldt ikke mindst for gravmællets vigtigste materiale – den overvejende elfenbenshvide og svagt gennemskinnelige alabast, der efterhånden var kommet til at fremstå mere grålig og mat.

En velvillig donation fra Augustinus Fonden gjorde det muligt at gennemføre det store arbejde. Efter afslutningen havde epitafiet radikalt ændret sit visuelle udtryk. Samtidig var der indhøstet ny viden om monumentets teknik og konstruktion. Nu, hvor ‘kilden’ bogstaveligt

talt var afrenset og så vidt muligt ført tilbage til sin oprindelige skikkelse, lå det lige for at rette fornyet søgelys mod historien bag epitafiets tilblivelse, mod dets kontekst og mod selve hovedpersonen, Danmarks navnkundige søhelt fra Skånske Krig, admiral Niels Juel. En kreds af medarbejdere ved Nationalmuseet har i en række bidrag til den foreliggende bog søgt at tegne et mere indgående billede af både monumentet og manden. Museet skylder Augustinus Fonden en varm tak for generøs støtte til udarbejdelsen af det rigt illustrerede værk. Samtidig takkes Holmens Kirke for et frugtbart samarbejde i forbindelse med de forskellige undersøgelser.

Nationalmuseet, september 2015

Da jeg som ung kadet første gang trådte ind på Søværnets Officersskole, var det første, der mødte mig, Niels Juels valgsprog: “NEC TEMERE NEC TIMIDE” (hverken ubesindig eller frygtsom). Det står med bronzebogstaver på væggen i forhallen oven over et portræt af søhelten. Når det netop er admiral Niels Juels valgsprog og portræt, der pryder forhallen, og ikke en af vores andre søhelte, skyldes det hans ry som en af Danmarks største søhelte, måske den allerstørste.

For mig som sognebarn i Holmens Kirke er det af særlig interesse at læse om Niels Juel og hans helt specielle forhold til netop vores kirke. Ligesom det gjaldt for andre borgere med tilknytning til orlogsflåden, var Holmens Kirke admiralens sognekirke, som han i en årrække var patron for, og hvor han også blev begravet. Vi kan nu med denne bog glæde os over en udførlig skildring af hans imponerende epitafium, som undervejs flyttedes fra et mindre kapel ved korets sydside til en fremtrædende plads for enden af kirkens store nye gravkapel.

Niels Juels første kapel lå netop på et areal, hvor der i dag er opført et nyt menighedshus. Spor af kapellet blev fundet af Nationalmuseets arkæologer under udgravningen hertil. Det nye hus er tegnet af arkitekt Mads Møller fra arkitektfirmaet C. F. Møller. Med dette projekt, som

blev et af de sidste inden hans død i 2013, kan han skrives på listen over de mange arkitekter, der gennem tiderne har sat deres præg på Holmens Kirke.

I mere end 300 år har Niels Juel hvilet i Holmens Kapel. I den tid har kapellet naturligvis undergået flere restaureringer. Den sidste, i 2012, har dog været særligt omfattende og blev muliggjort takket være Augustinus Fondens generøsitet. Jeg vil derfor her udtrykke min dybeste tak til fonden for at have skænket midler til restaureringen af Niels Juels monument og dermed at have bidraget til at bevare et af vores største og smukkeste gravkapper.

Ligeledes takkes Nationalmuseet for den ekspertise og professionelle omhu, det altid stiller med ved restaureringer og arkæologiske udgravninger. Det var bl.a. en fornøjelse at følge konserveringsarbejdet, der bragte epitafiet tilbage til en mere oprindelig kunstnerisk tankegang med alle dets finurligheder og detaljer.

Sidst, men ikke mindst takkes bogens fire forfattere for at have skrevet et yderst interessant og smukt illustreret værk. Det vil stå som et vigtigt bidrag til litteraturen om Danmarks store søhelt.

*Anders Friis, Kommandør
Formand for Holmens Sogns Menighedsråd*

En søhelt til alle tider

Birgitte Bøggild Johannsen

“Staa, Vandrings Mand og skú en Soe=Helt an i Steen,
Og es tú selv ei Flint, ær da hans dode Been.”

De indledende fyndord fra Thomas Kingos gravskrift, der står mejslet ind i en skiferplade under Niels Juels portrætbuste på epitafiet i Holmens Kirke, har inspireret til titlen på denne bog: “En søhelt i sten. Omkring Niels Juel og hans gravmonument i Holmens Kirke”. Den konkrete anledning til nok engang at rette søgelyset mod den navnkundige søhelt fra Skånske Krig har ikke været noget spektakulært jubilæum. Det er derimod – som fremhævet i forordet – den nyligt gennemførte, grundige restaurering af admiralens mindesmærke, der har dannet baggrund for udarbejdelsen af en ny beretning, ikke blot om gravmælet, dets tilblivelse og historie, men også om Niels Juels liv og karriere, hans billeder, boliger og kunstforbrug, samt sidst og langt fra mindst om hans ikoniske betydning for eftertiden som selve indbegrebet af ‘en søhelt’.

Navnlig det sidste aspekt – eller mere generelt, dyrkelsen af enkeltindviders heltestatus – har stadig en almen appel. Det gælder bl.a., når der skal etableres rollemodeller for kommende slægtled, sådan som det i Niels Juels tilfælde endnu specifikt fremhæves på Søofficersskolen over for fremtidige officerer. Men det handler ikke mindre om behovet for at kanonisere positive værdier som mod, standhaftighed, ærlighed og patriotisme – egenskaber, der ifølge Kingo i rigt mål fandtes hos admiralen: “En Mand af gammel Dyd og dansk Oprigtighed, Af Ja og Nej og hvad man godt og ærligt ved.” Såvel i fredelige perioder som i krise- og krigstider er fortællingen om Niels Juel

og hans talrige fortjenester derfor med god grund blevet udnyttet som en veritabel motor for konstruktionen af national identitet.

Bogen er forfattet af fire medarbejdere ved Nationalmuseet, Jakob Seerup, Birgitte Bøggild Johannsen, Michael Märcher og Susanne Trudsø. Hver især har de bidraget ud fra deres respektive specialviden – fra ekspertise i søkrigshistorie, begravelseskultur og kunsthistorie til numismatik og konserveringsteknik. Dermed repræsenterer fremstillingen en ny og tværfaglig tilgang til emnet. Samtidig erkender forfatterne gerne deres gæld til den ældre litteratur. For Niels Juels historie gælder det navnlig Jørgen H. Barfods kildetunge biografi fra 1977 og Niels M. Probst velillustrerede bog fra 2005, der især fokuserer på søheltens militære indsats. Med hensyn til analyser af epitafiet og Niels Juels gravkapel bygger værket på Louis Bobés grundige monografi fra 1920 om Bremerholms Kirke og på Jan Steenbergs tilsvarende redegørelse for Holmens Kirke fra 1960 i bind 2 af beskrivelsen af de københavnske kirker i Nationalmuseets bogværk, *Danmarks Kirker*. Men som det vil fremgå, har nye oplysninger kunnet føjes til, bl.a. i kølvandet på de seneste arkæologiske udgravninger og den netop overståede restaurering. Udvalgte skriftlige kilder er tilsvarende blevet nylæst, mens andre, hidtil upåagtede, er inddraget.

Dispositionen omfatter fire hovedafsnit: “Manden”, “Medaljerne”, “Monumentet” og “Mindet”. I første afsnit gives en introduktion til Niels Juels offentlige virksomhed som flådechef på Holmen gennem omtrent 40 år og hans succesrige indsats under Skånske Krig (1675-79),

hvor nye og effektive marinetaktiske strategier blev taget i anvendelse. Admiralens privatliv, ikke mindst i løbet af det godt 35 år lange ægteskab med Margrethe Ulfeldt, belyses i afsnittets anden del med fokus på hans og hustruens skiftende boliger, portrætter og kunstindkøb. Som beskrevet i tredje del flyder den offentlige og den private sfære sammen ved Niels Juels død og begravelse i 1697. Fra dødslejet i palæet på Kongens Nytorv, hvor han i sine sidste stunder var omgivet af en lukket kreds af familie, venner og sjælesørgere, løftedes søheltens bortgang op i et officielt regi, hvor den storslåede ligprocession til gravkirken, Holmens Kirke, og den kirkelige bisættelse fik karakter af en statsbegravelse af næsten kongelige dimensioner. Enevoldsmonarken Christian V og hans familie var naturligvis selv til stede. Niels Juels død aktiverede samtidig tre af hans vigtigste 'mindemagere' – vennen, diplomaten og overhofmesteren for Det Ridderlige Akademi i København, Marcus Gøye, den kongelige hofkonfessionarius Peder Jespersen og biskop Thomas Kingo, der som nævnt leverede det 'poetiske epitafium' til admiralens monument.

Andet afsnit, "Medaljerne", skildrer forevigelsen af Niels Juel og de vigtigste sejre i Skånske Krig i en række medaljer, der primært blev fremstillet på kongeligt initiativ, både til erindring om de store successtunder og til belønning af særligt udvalgte – i første række naturligvis af Niels Juel selv. Af disse vandt navnlig Christopher Schneiders vældige mindemedalje for Køge Bugt-slaget allerede i sin samtid international anerkendelse for sit tekniske mesterskab.

Bogens tredje afsnit, "Monumentet" er det mest fyldige. Her fortælles detaljeret om admiralens epitafium og hans gravkompleks med dertil hørende kister og faner, idet et særligt kapitel belyser monumentets historie gennem tiderne, ikke mindst den seneste restaurering. Som det også for nylig har kunnet belyses arkæologisk, var monumentet for Niels Juel og hans hustru, der døde i 1703, oprindeligt placeret i et mindre kapel ved korets sydside. Siden blev det – inden for tidsrummet 1710-13 – flyttet fra sin eksklusive afsondrethed ud i fuld offentlighed for enden af kirkens store nyopførte gravkapel ved kanalen lige over for det daværende Københavns Slot. Genopsætningen i det bredere kapelrum medførte forskellige øgninger og til dels en ændret disposition af monumentets fortællende

relieffer. Vigtigst af disse er de to centrale fremstillinger eller 'erindringssteder' på hver side af admiralens buste, til højre Københavns Belejrning den 11. februar 1659, og til venstre det nyidentificerede billede af Køge Bugt-slaget den 1. juli 1677, Juels udvalgte 'signaturslag'. Spørgsmålet om epitafiets ophav diskuteres særskilt. Der argumenteres for, at den ukendte bagmand (eller bagmænd) blev hentet i udlandet, måske i Holland, hvor de kostbare materialer – bustens hvide italienske marmor og de store leverancer af alabast til de mange relieffer – kunne rekvireres. Her finder vi netop flere paralleller til det særlige, maritime heltemonument, der i sig selv havde en programmatisk værdi for nationens selvforståelse. I formel henseende har Niels Juels epitafium dog sin helt egen fysiognomi. Det er ikke noget udstyrsstykke, fyldt med barokkens overdådighed af allegorier og dekorationer, men en stramt komponeret helhed - en ledsagekommentar til Kingos hyldestekst eller en billedcyklus i sten, en nær parallel til de to samtidige, malede og vævede serier af slagstykker på Frederiksborg og Rosenborg slotte.

Sidste afsnit, "Mindet", fører beretningen frem til i dag. Sammen med Christian IV og Peter Tordenskiold kom Niels Juel i Johannes Ewalds Kongesang til at stå som en galionsfigur for myten om den særlige dansk-norske tapperhed, slagkraft og uovervindelig til søs. Ikke mindst i krisetider, når sårene efter militære nederlag og territoriale tab skulle læges, kunne mindet om heltene og de store militære triumfer, deriblandt Køge Bugt-slaget, glimre som trøsterige fikspunkter for de yngre generationer. Udfaldet af den ulykkelige krig i 1864 gav formentlig stødet til fejringen af 200-året for Niels Juels store sejr i 1877, hvor hans monument kom til at danne en vigtig kulisser for festlighederne. Men som nævnt allerede dengang burde "Synet af den djærve ægte Krigerskikkelse" også flyttes uden for "Dødens stille Hal". Det var baggrunden for rejsningen af Theobald Steins statue ved Holmens Kanal, tæt ved søheltens grav og havnen, men samtidig med "Ansigtet vendt mod Kristiansborg". Denne symboltunge akse mellem søheltens statue og magtens sæde betød bl.a., at en planlagt flytning af statuen i 2003 måtte opgives.

Niels Juel er stadig et aktivt, nationalt samlingspunkt, som ikke sådan lader sig rokke.